

*Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0002-1586-5088*

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА, МЕХАНІЗМ ВИКОРИСТАННЯ НОРМ ПРАВА: СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА В КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Важливим етапом у процесі удосконалення правової системи є формування концептуальних засад теорії реалізації норм права та її механізму. Проблема механізму реалізації норм права за період незалежності Україні набула особливої ваги та значення, була позбавлена ідеологічних нашарувань, стереотипів та упереджень, стала складовою інструментальної теорії права, включаючи ті правові засоби, способи та форми, які дають змогу досягти бажаного результату.

В умовах воєнного стану використання вимог законодавства, застосування певного механізму набуває особливої ваги та значення, що зумовлюється необхідністю підтримання правопорядку, забезпечення суспільної безпеки, національної цілісності та суверенітету держави, збереження функціональної спроможності державних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Динамічний процес розвитку суспільних відносин потребує не лише їх упорядкування, а й переосмислення та пошуку нових наукових підходів щодо вирішення проблеми механізму реалізації норм права, його співвідношення з механізмом використання норм права з точки зору її концептуалізації та враховуючи особливості правового режиму воєнного стану.

З огляду на те, що наукові досягнення так званого радянського періоду потребують осучаснення, ретельного перегляду, нових наукових підходів та враховуючи інтенсивність суспільного розвитку, появу нових технологій і можливостей, а також європейського вектора розвитку, але поряд з цим складні умови воєнного стану, акцентуємо увагу на здобутках зарубіжних і вітчизняних вчених, які аналізували цю проблему безпосередньо чи дотично, а саме: С. Бобровник, М. Борисенко, М. Гнатюк, Т. Дідич, О. Львова, Б. Малишев, О. Москалюк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, А. Перепелюк, С. Сунегінта ін.

У наукових працях зарубіжних і вітчизняних вчених проблема механізму реалізації норм права висвітлюється як на концептуально-методологічному рівні, так і з точки зору її практичного застосування. Поряд з цим питання співвідношення механізму реалізації норм права з механізмами забезпечення форм реалізації норм права розглядалася фрагментарно. Так, на дисертаційному рівні А. Перепелюк обґрунтувала необхідність виокремлення механізму застосування права як комплексної, багатоаспектної категорії [1, с. 224]. В. Семчик звертав увагу не лише на загальні проблеми реалізації права, а також аналізував правовий механізм реалізації права, елементами якого, на його думку, є норми процесуального права та гарантії права [2, с. 8–11]. О. Львова акцентувала увагу на понятті та змісті обмеження прав людини [3, с. 81–89].

Загалом, слід підкреслити, що наукові ідеї та положення зарубіжних і вітчизняних вчених відіграють важливу роль у процесі формування та розвитку проблеми механізму реалізації норм права та механізму використання норм права в період воєнного стану, сприяють її концептуалізації, ство-

ренню доктрини механізму реалізації норм права та дають змогу використовувати наукові знання у практичній діяльності.

Метою дослідження є формування концептуальних засад механізму реалізації норм права та його співвідношення з механізмом використання норм права, виявлення їх особливостей та структури з огляду на правовий режим воєнного стану.

Серед завдань, які необхідно вирішити, заслуговують на увагу такі: охарактеризувати механізм реалізації норм права на понятійному рівні, виявити його особливості та структуру, показати взаємозв'язок з механізмом використання норм права в період воєнного стану.

Поставлені мета та завдання потребують використання положень інструментальної теорії права та відповідної методології наукового пізнання, що охоплює певну сукупність методологічних підходів, світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, принципів наукового пізнання, застосування яких сприятиме досягненню приросту наукових знань у зазначеній царині.

Основні результати дослідження. В юридичній літературі часто використовуються подібні за змістовним наповненням терміни, але термінологічно вони дещо відрізняються. Насамперед це такі терміно-поняття, як: механізм реалізації права, правовий механізм реалізації права, механізм реалізації норм права тощо. Акцентуємо увагу на найважливіших з них. Так, на думку В. Семчика, «правовий механізм реалізації права – це єдиний комплекс взаємозв'язаних елементів правового регулювання суспільних відносин, що охоплює узгоджену систему права, і взаємозв'язок між нормами, інститутами і галузями права, якими встановлюються правила поведінки у певній сфері суспільного життя фізичних і юридичних осіб, органів державної і виконавчої влади, управління і контролю, а також судової діяльності, процес (процедуру) реалізації права з метою створення організаційно-правових, економічних і соціальних вимог для безперебійного і впорядкованого функціонування суспільства, його окремих сфер, їх всебічного розвитку, поступального руху і вдосконалення». Зазначене надало можливість вченому виокремити складові частини правового механізму реалізації права, а саме: правотворча і правозастосовна діяльність, правові форми і методи правового регулювання, форми і засоби, зокрема процесуальні, реалізації норм права, форми і методи правового впливу на учасників правовідносин, відновлення порушених прав, юридична відповідальність за правопорушення або ж у випадку заподіяння збитків [2, с. 10].

Поряд з цим у юридичній літературі часто вживається термін «механізм реалізації права», під яким, використовуючи діяльнісний підхід, вітчизняні вчені розуміють «діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законотворчого органу, правозастосовного органу та наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність» [5, с. 451]. Поряд з цим М. Гнатюк розглядає механізм реалізації права як особливу правову підсистему механізму правового регулювання, що містить відповідні регулятивні та охоронні правові засоби, за допомогою яких об'єктивне й суб'єктивне право втілюється у фактичній поведінці суб'єктів, тобто залежить від їхньої вольової діяльності з метою досягнення відповідного правового результату [6, с. 19].

Слід також зазначити, що часто механізм реалізації права ототожнюється з механізмом реалізації норм права. Враховуючи зазначене, у межах цієї проблеми використовуватимемо таке терміно-поняття, як «механізм реалізації норм права», під яким слід розуміти форми, методи, засоби, що використовуються з метою забезпечення дотримання, виконання чи використання норм права в різних сферах суспільного життя.

З огляду на зазначене виокремимо певні особливості, які характерні для механізму реалізації норм права, а саме: це певний різновид поведінки чи діяльності (бездіяльності) суб'єктів; це певна сукупність юридичних засобів, що мають інструментальний характер, структурну єдність та логічну послідовність і виконують певні завдання та функції з метою досягнення відповідного результату тощо.

Виважений аналіз механізму реалізації норм права надає можливість визначити та охарактеризувати його складові компоненти, які доволі різноманітні за їх змістовим наповненням. Насамперед це нормативна складова механізму реалізації норм права, в основі якої закладено той чи інший різновид норм права, а саме: заборонні, зобов'язальні, уповноважувальні норми права, які містять такі способи правового регулювання, як: заборони, зобов'язання, дозволи.

Отже, заборонні норми містять такий спосіб правового регулювання, як заборони, тим самим суб'єкт права не повинен вчиняти тих дій, які заборонені приписами норми права, його поведінка

має пасивний характер. Поряд з цим зобов'язальні норми через такий спосіб правового регулювання, як зобов'язання спонукають суб'єкта до виконання певних дій, передбачених приписами норми права. Також уповноважувальні норми права надають суб'єктам права можливості використати надане право відповідно до своїх інтересів і потреб через свою активну чи пасивну поведінку.

Заслуговує на увагу також інструментальна складова механізму реалізації норм права, яка ґрунтується на певній сукупності правових засобів, які використовуються на різних етапах дії механізму реалізації норм права та поряд з цим вони створюють цілісну систему, переплітаються та взаємодіють між собою, мають функціональну спрямованість та зосереджені на досягненні відповідного результату.

На думку І. Павлюкова, «правові засоби – це правові явища, що поєднують інструменти, спрямовані на задоволення суспільно значущих цілей у правовій площині та діянь суб'єктів права щодо застосування таких інструментів. Такими засобами виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, юридичні обов'язки, заборони, пільги, акти реалізації прав тощо» [7, с. 50].

Отже, правові засоби – це інструментальна складова механізму реалізації норм права, що забезпечується державою та спрямована на втілення приписів правових норм у діяльності (фактичній поведінці) суб'єктів права. Виходячи з цього визначення, слід підкреслити, що для правових засобів властиві певні особливості, а саме: вони є різновидом правових явищ; виступають складовою механізму реалізації норм права; відображають рівень розвитку суспільства та держави; забезпечуються державою; мають інструментальні властивості та можуть мати характер діянь (фактичної поведінки) суб'єктів права.

Варто також акцентувати увагу на суб'єктній складовій механізму реалізації норм права. Так, нормою права встановлюються моделі поведінки суб'єктів права, які втілюють її вимоги в житті шляхом правомірної поведінки (правомірної бездіяльності), а саме: дотримуються встановлених нормою права заборон, виконують обов'язки, використовують надане право. Суб'єкти права реалізують норму права як у правовідносинах, так і поза ними, з участю державних органів та без їх участі. Характер дій суб'єктів права відрізняється залежно від форм реалізації.

Звернемо увагу на ті ключові аспекти, які характерні для механізму використання норм права як загальнотеоретичної категорії, та особливості його прояву в період воєнного стану.

Насамперед слід констатувати, що механізм використання норм права – це сукупність нормативних, інституційних та процедурних елементів (засобів) за допомогою яких суб'єкти права здійснюють надані їм суб'єктивні права шляхом активної (пасивної) поведінки.

Враховуючи, що в основу механізму використання норм права покладена певна сукупність правових засобів, слід акцентувати увагу на їх розумінні. Так, вітчизняні вчені підкреслюють, що «правові засоби – це такі інституційні утворення (форми) правової дійсності, що у своєму реальному функціонуванні, використанні в процесі спеціальної правової діяльності приводять до досягнення визначеного результату у вирішенні соціальних завдань і проблем, які постали перед суспільством і державою на визначеному етапі» [8, с. 197].

Важливе місце та роль у механізмі використання норм права належить уповноважувальним нормам права, що закріплюють суб'єктивні права та встановлюють можливості їх реалізації саме через такий спосіб правового регулювання, як дозволи. Так, на думку І. Лисюк, дія уповноважувальних норм характеризується певними особливостями, а саме: має виключно добровільний характер і залежить від бажання та інтересів суб'єкта, якому належить право; має лише активну форму дії, передбачаючи від суб'єкта певної поведінки, яка забезпечить реалізацію належного права; гарантується державою та добровільним виконанням обов'язку зобов'язаною стороною; реалізується у формі використання [9, с. 208].

У період воєнного стану механізм використання норм права має такі особливості, а саме: надання переваги публічному інтересу над приватним з урахуванням воєнного стану та необхідності забезпечення незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави; посилення контролю з боку держави; свобода вибору поведінки суб'єкта дещо обмежується; тимчасовий характер існуючих обмежень тощо.

У період воєнного стану зазначений механізм не втрачає свого змістового наповнення, але деякою мірою модифікується, враховуючи певні тимчасові обмеження щодо обсягу, способів та засо-

бів реалізації уповноважувальних норм. На думку О. Львової, «обмеження прав і свобод громадян зв'язують суб'єктів права рамками інтересів суспільства, держави і особи в силу того, що законодавчо визначений перелік обмежень має на меті захист громадянина від свавільного обмеження прав з боку держави. Саме тому досягається компроміс між потребами в захисті демократичного суспільства та індивідуальними правами суб'єктів» [3, с. 83].

Також слід підкреслити, що обмежуються не самі права, а лише реалізація цих прав; процес обмеження закріплюється нормативно та має тимчасовий характер; обмеження повинні бути допустимими, співрозмірними, мати встановлену мету (як-то: захист національного суверенітету, територіальної цілісності, національної самобутності, прав та свобод, інтересів особи тощо); мати певні межі між державними інтересами та інтересами людини та громадянина.

Так, до прикладу, механізм використання норм права ґрунтується на нормах Конституції України, але в період воєнного стану він дещо змінюється. Зокрема, ст. 64 Конституції України допускає обмеження окремих прав і свобод у період воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень [11].

Із введенням в Україні правового режиму воєнного стану тимчасово, на період його дії, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [12], яким визначено перелік тих прав, які тимчасово можуть бути обмежені, а також Указ Президента України № 64/2022 «Про введення режиму воєнного стану в Україні» [13] встановлює обсяг та визначає характер цих обмежень.

Структурними компонентами використання норм права є: 1) суб'єктний склад (фізичні, юридичні особи, особи без громадянства, іноземці, суб'єкти публічного права). У період воєнного стану правосуб'єктність даних осіб може бути обмежена; 2) об'єктна складова механізму використання норм права, що має своє відображення в уповноважувальних нормах права (наприклад, право на працю, судовий захист тощо). У період воєнного стану деякі права (наприклад, свобода пересування) також можуть бути обмежені, іншим приділяється більше уваги (наприклад, право на захист); 3) юридичні факти, які вводять в дію зазначений механізм, а саме: волевиявлення суб'єкта, події, зумовлені воєнним станом (наприклад, внутрішнє переміщення осіб, виїзд за межі території держави, евакуація, мобілізація тощо); 4) процедурна складова, що передбачає внесення певних змін у діяльність чи поведінку суб'єктів; 5) гарантійна складова, яка передбачає право на судовий захист прав та свобод людини та громадянина.

Отже, у період воєнного стану механізм використання норм права має дещо адаптований до воєнного стану характер, але поряд з цим залишається дієвим, ефективним і результативним у більшості випадків та спрямованим як на забезпечення прав та свобод людини, так і на захист держави, її територіальної цілісності, єдності та суверенності.

Висновки. Загалом, зауважимо, що під механізмом реалізації норм права слід розуміти певну сукупність юридичних засобів, що мають інструментальний характер, структурну єдність та логічну послідовність та використовуються з метою забезпечення дотримання, виконання чи використання норм права в різних сферах суспільного життя.

Механізм реалізації норм права включає інституційну, функціональну та суб'єктну складові. До інституційної складової можна віднести певну сукупність способів (дозволи, заборони, зобов'язання) та форм (дотримання, виконання та використання), що сприяють втіленню в життя правових приписів та певні технології здійснення правореалізуючої діяльності, що мають формалізований характер. Суб'єктний склад характеризується певною сукупністю суб'єктів, які залучені як до процесів реалізації норм права через різні форми реалізації, так і суб'єкти, які здійснюють правозастосовну діяльність. Функціональна складова відтворює взаємозв'язок правового регулювання та втілення приписів правових норм в життя.

Механізм використання норм права – це сукупність нормативних, інституційних та процедурних елементів (засобів), за допомогою яких суб'єкти права здійснюють надані їм суб'єктивні права шляхом активної (пасивної) поведінки.

У період воєнного стану, з огляду на обмеженість використання деяких прав, механізм використання норм права має дещо адаптований до воєнного стану характер, але залишається дієвим, ефективним та результативним.

Список використаних джерел

1. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. за спеціальністю 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.
2. Семчик В. І. Проблеми реалізації права. Альманах права. *Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики: Науково-практичний юридичний журнал*. Вип. 2. Київ Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 8–11.
3. Львова О. Л. Обмеження прав людини: поняття та зміст. *Правова держава*. Вип. 32. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 81–89. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-40
4. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с. С. 451.
5. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в системі реалізації права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. 19 с.
6. Павлюков І. І. Правові засоби в механізмах правотворення та правозастосування: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 / Навч. наук. інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2023. С. 50.
7. Ромашов Р. А., Легуша С. М., Пархоменко Н. М. та ін. Теорія держави і права: навчальний посібник / за заг. ред. Р. А. Ромашова, Н. М. Пархоменко. Київ: КНТ, 2007. 216 с. С. 197.
8. Лисюк І. І. Загальнотеоретичні аспекти реалізації норм права. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики: Науково-практичний юридичний журнал*. Вип. 2. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 206–210. С. 208.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 14.05.2014 № 389-VIII зі змінами. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
11. Про введення режиму воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

References

1. Perepeliuk A. M. Mekhanizm zastosuvannia prava: struktura ta kryterii efektyvnosti (zahalnoteoretychnyi aspekt): dys. na здобуття ступеня канд. уряд. наук. Spetsialnist: 12.00.01. Kyiv, 2016. 224 s. (in Ukr.).
2. Semchuk V. I. Problemy realizatsii prava. *Almanakh prava. Pravorozuminnia ta pravorealizatsiia: vid teorii do praktyky: Naukovo-praktychnyi yurydychnyi zhurnal*. Vyp. 2. Kyiv In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2011. S. 8–11 (in Ukr.).
3. Lvova O. L. Obmezhennia prav liudyny: poeiattia ta zmist. *Pravova derzhava*. Vyp. 32. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. S. 81–89 (in Ukr.).
4. Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: Pidruchnyk / Za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 688 s. S. 451 (in Ukr.).
5. Hnatiuk M. D. Pravozastosuvannia ta yoho mistse v systemi realizatsii prava: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 2007. 19 s. (in Ukr.).
6. Pavliukov I. I. Pravovi zasoby v mekhanizмах pravotvorennia ta pravozastosuvannia: Dys. ... doktora filosofii za spetsialnistiu 081 «Pravo» / Navch. nauk. instytut Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2023. S. 50 (in Ukr.).
7. Romashov R. A., Lehusa S. M., Parkhomenko N. M. ta in. Teoriia derzhavy i prava: Navchalnyi posibnyk / Za zah. red. profesora R. A. Romashova ta starshoho naukovo spivrobitnyka N. M. Parkhomenko. Kyiv: KNT, 2007. 216 s. S. 197 (in Ukr.).
8. Lysiuk I. I. Zahalnoteoretychni aspekty realizatsii norm prava. *Almanakh prava. Pravorozuminnia ta pravorealizatsiia: vid teorii do praktyky: Naukovo-praktychnyi yurydychnyi zhurnal*. Vyp. 2. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2011. S. 206–210. S. 208 (in Ukr.).
9. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR), 1996, № 30, st. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (in Ukr.).

10. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 14.05.2014 № 389-VIII zi zminamy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR), 2015, № 28, st. 25 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (in Ukr.).
11. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 64/2022 «Pro vvedennia rezhymu voiennoho stanu v Ukraini». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (in Ukr.).

Тараконич Т. І. Механізм реалізації норм права, механізм використання норм права: сутнісна характеристика в контексті воєнного стану

Досліджено концептуальні проблеми формування та функціонування механізму реалізації норм права та його співвідношення з механізмом використання норм права з точки зору особливостей правового режиму воєнного стану.

Визначено поняття механізму реалізації норм права, під яким слід розуміти певну сукупність юридичних засобів, що мають інструментальний характер, структурну єдність та логічну послідовність та використовуються з метою забезпечення дотримання, виконання чи використання норм права в різних сферах суспільного життя. Виокремлено та охарактеризовано інституційну, функціональну та суб'єктну складові механізму реалізації норм права.

Акцентовано увагу на розумінні механізму використання норм права, його особливостях. Підкреслено, що в період дії правового режиму воєнного стану та з огляду на обмеженість використання деяких прав і свобод, механізм використання норм права має дещо адаптований до воєнного стану характер, але залишається дієвим, ефективним та результативним.

Ключові слова: інструментальна теорія права, методологія наукового пізнання, реалізація норм права, форми реалізації норм права, механізм реалізації норм права, механізм використання норм права, воєнний стан, обмеження прав та свобод людини.

Tarakhonich T. I. The mechanism for implementing legal norms, the mechanism for using legal norms: an essential characteristic in the context of martial law

The need to find new scientific approaches to solving the problem of the mechanism for implementing legal norms, its correlation with the mechanism for using legal norms from the point of view of its conceptualization and taking into account the peculiarities of the legal regime of martial law is emphasized.

The concept of the mechanism for implementing legal norms is defined, which should be understood as forms, methods, and means used to ensure compliance, implementation, or use of legal norms in various spheres of public life.

Emphasis is placed on the peculiarities of the mechanism for implementing legal norms, namely: a certain type of behavior or activity (inaction) of subjects; a set of legal means that are instrumental in nature, structurally unified and logically consistent, and perform certain tasks and functions in order to achieve the desired result, etc.

The mechanism of using legal norms is defined as a set of normative, institutional and procedural elements (means) by means of which legal subjects exercise the subjective rights granted to them through active (passive) behavior.

It is emphasized that during the period of martial law, the specified mechanism does not lose its substantive content, but is modified to some extent, taking into account certain temporary restrictions on the scope, methods and means of implementing the authorizing norms.

Keywords: instrumental theory of law, methodology of scientific knowledge, implementation of legal norms, forms of implementation of legal norms, mechanism of implementation of legal norms, mechanism of use of legal norms, martial law, restrictions of human rights and freedoms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2026-17-459-464

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.01.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026

Дата публікації: 30.04.2026